بیرەوەرییەکانی سەرتیپ درەخشانی

درخشانی، سرتیپ علی اکبر؛ "متن کامل خاطرات سرتیپ علی اکبر درخشانی از افسران پایەگذار ارتش جدید ایران (١٣٥٧ – ١٢٧٥)، فرمانده لشکر آذربایجان و استاندار آذربایجان غربی"، به کوشش حبیب لاجوردی، طرح تاریخ شفاهی ایران مرکز مطالعات خاورمیانه دانشگاه هاروارد، نشر صفحه سفید، تهران ١٣٨٥ [٢٠٠٦]، ٦٠٧ صفحه، فارسی. ISBN: 978-964-90582-2-1

لە هەردوو ڕژیمی شایەتی و مەلایەتیدا، کوردستان فێرگەی کاری سوپایی و ڕاهاتنی ئەفسەر و کاربەدەستانی ئێرانی بووە و هەردوو ڕژیمەکە ئەوی شەلات و چەقۆکێشیان بووە ڕاهی کوردستانیان کردوون و چرای سەوزی گرتن و لێدان و ئەشکەنجە و ئیعدامی خەڵکیان پێداون و لێیان ویستوون کەڵک لەڕێبەران و سەرەک هۆزانی کورد دژ بە یەکتر وەربگرن و هەوڵ بدەن بە هەڕەشە وگوڕەشە یان بە پلە وپایە و هەندێک جاریش بە پووڵ و پارە سەرشۆڕی خۆیانیان بکەن و لە کاتی پێویستدا بیانخەنە شوێن خۆیان و شەڕی کورد و خەڵکانی دیکەیان پێ بکەن.

سەرلەشکر عەلی ئەکبەری درەخشانی یەک لە ئەفسەرە ئێرانییەکانی سەردەمی کۆماری کوردستان (١٩٤٦) ە. ئەو لە پۆستی ئوستانداری ئازەربایجانی ڕۆژئاوا و هەروەها فەرماندەیی لەشکری ئازەربایجاندا پەیوەندی راستەوخۆی لەگەڵ هەردوو کۆماری کوردستان و ئازەربایجان هەبووە و بەشێک بووە لەو پێکهاتە سوپاییەی ئێرانییەکان بۆ دژایەتی کردن لەگەڵ کۆمار و ڕێبەرانی و هەوڵی کەسانی هاوپیشەی ئەو وەک جیهانبانی، حەسەن ئەرفەع، هوشمەند ئەفشار، وەرەهرام و لە ژوورئەوانەوە ڕەزم ئارای ڕەئیسی ستادی ئەرتەش و شەخسی شا و ئاغا لاوەکییەکانی ئەو، بوونە هۆی تێکشکانی هەردوو کۆمار و کووژرانی خەڵکانێکی زۆرلە ئازەربایجان و ئیعدامی ١٩ کەس لە ڕێبەران و هەڵسووڕاوانی کورد لە سێ شاری مەهاباد، سەقز و بۆکان.

درەخشانی، کوڕەزای خان محەممەدخانی کەنگەرلوو لە گەورەپیاوانی نەخجەوان بووە کە دوای پەیمانی ساڵی ١٨٢٨ ی تورکمانچای لە نێوان ئێران و ڕووسیای تزاری و دابڕانی نەخجەوان و شەکی و شیروان لە ئێران، هاتوونەتە ئێرانەوە و لە ناوچەی نازلووچای ورمێ نیشتەجێ بوون (ل. ٥٣).[1]

درەخشانی یەک لە ئەفسەرە کۆنەکانی سوپای ئێران و یەک لە دامەزرێنەرانی ئەرتەشی نوێی ئێرانە. ناوبراو زیاد لە سی ساڵ لە سەردەمی ئەحمەدشای قاجار و ڕەزاشا و محەممەدڕەزاشای پەهلەویدا وەک ئەفسەری قەزاق، ئەفسەری ژاندارمری و ئەفسەری سوپا لە گێلان، کوردستان، لوڕستان و ئازەربایجان خزمەتی حکوومەتی ئێرانی کردوە و دووجاریش بە تاوانی جاسووسی کردن بۆ یەکیەتی سۆڤیەت و بەرتیل وەرگرتن لە خەڵک (ل. ٢٥٤)، لە لایەن حکوومەتی ئێرانەوە گیراوە؛ جاری یەکەم ماوەی سێ ساڵێک لە زینداندا ماوەتەوە و جاری دووهەم، کە ١٠ مانگ پێش شۆڕشی ساڵی ١٣٥٧ [١٩٧٩] ی گەلانی ئێران بووە، لە تەمەنی ٨٢ ساڵیدا گیراوە و لە زیندانی ئێڤین لە کاتی لێپرسینەوەدا تووشی وەستانی دڵ هاتوە و مردوە.

کاری بەرچاوی درەخشانی تەسلیم کردنی پادگانی تەورێز بە هێزی کۆماری ئازەربایجان بوو بە بێ دەستکردنەوە (١٣٢٤/٨/٢٢ [١٩٤٥])، هەر ئەوەش بوو بە خاڵی گرنگی ژیانی و بەو تاوانە بوو کە جاری یەکەم لە لایەن حکوومەتی ئێرانەوە گیرا و دادگایی کرا. لەو برگەیەدا درەخشانی فەرماندەی لەشکری ئازەربایجان (ئەرتەش و پۆلیس و ژاندارمری) لە تەورێز بوو و لە وتووێژ لەگەڵ پێنج هەواڵنێری ڕۆژنامەکانی تاران (بزرگ علوی، فروزش، شاهندە، کاتبی و جهانگیر تفضلی) کە لە ساڵی ١٣٢٤ دا سەفەری تەورێزیان کرد[2]، گوتبووی "ئەگەر دوو خاڵ لە بەرنامەی حزبی دیموکراتی ئازەربایجاندا نەبوایە، هەموو ئێران دەبوونە لایەنگری حزبەکە: سەربەخۆیی داخڵی و زمانی تورکی" (ل. ٤٥). ئەوە هەڵوێستێکی تەواو جیاوازە لە بۆچوونی کاربەدەستانی حکوومەتی ناوەندی ئەودەمی ئێران.

درەخشانی لە سەرەتای کاردا لە گێلان دژ بە هێزی جەنگەڵییەکان جەنگیوە و کەوتۆتە شوێن میرزا کوچک خان و خاڵۆقوربانی کورد (ل.٦٠). پاشان چۆتە ئازەربایجان و لە ورمێ دامەزراوە و یەک لەو ئەرکانەی پێی سپێرراوە "چاوەدێری کردنی ناوچە کوردنشینەکانی سەر سنوور" بووە (ل. ١٦٢). ساڵی ١٣٠٣ [١٩٢٤] چۆتە شاری شنۆ و ماوەیەکیش لە سابلاغ ماوەتەوە کە دەڵێ شارەکە لەو ساڵەدا ٢ هەزار ماڵی تێدا بووە (ل. ١٨٠). ئینجا بە ڕێگای "عیساکان"[3] دا بەرەو سەقز ڕۆیشتووە و لە سەر ڕێگا، دوو سەعات پێش ئێوارەی ڕۆژی ٢٤ ی مانگی عەقرەب [ئابان، ناوەڕاست مانگی پایز] ی ساڵی ١٣٠٣ گەیشتۆتە بۆکان.

سەبارەت بە بۆکان دەنووسێت:

"بۆکان قەسەبچەیەکی بچووکی گەلێک خاوەن سەفا بوو و ماڵەکانی لە سەر گردێک هەڵکەوتبوون [کە دەبێ گردی قەڵای سەردار بێت]. سەردار موکری، بە دەست تورکانی عوسمانی تیرەباران کرابوو، ئێستا کوڕەکەی لە قشوون دا "سوڵتان" ی ئیفتیخاری [4] و خاوەن مڵکی دەوڵەمەندی ئەو شاروچکەیەیە.

---

[1]. گەرچی نەخجەوان ناوچەیەکی کوردنشین بووە بەڵام ئەگەری زیاتر ئەوەیە کەنگەرلووەکان ئازەربایجانی بووبێتن.

[2]. دەزانین ئەو هەواڵنێرانە دواتر چوون بۆ مەهاباد و لەگەڵ پێشەوا قازی محەممەدیش وتووێژیان کرد. کورتەیەکی ئەو وتووێژە لە ژمارەی یەکەمی ڕۆژنامەی کوردستان ئۆرگانی حزبی دیموکراتی کوردستان (١٩٤٦/١/١١) دا، بڵاو کراوەتەوە.

[3]. عیساکەندی سەر ڕێگای بورهان

[4]. دواتر هەر لە سەردەمی پەهلەویدا "سوڵتان" بوو بە "سەروان".

ساختمانێکی گەلێک عالی کە ماڵی ئەو بوو، لە سەر بەرزترین شوێنی گردەکە دروست کرابوو. نەفەرات [سەربازەکان] لە کاروانسەراکان و ساحێب مەنسەبان [ئەفسەر و دەرەجەداران] لە ماڵی خەڵکدا نیشتەجێ کران. شوێنی منیان لە ماڵی جوولەکەیەکی خەڵکی هەمان شاروچکە دابین کرد. چارەکە سەعاتێک دوای ئەوەی چوومە ماڵەکەوە، پێشکار و چەند کەس لە کەس وکاری سەردار هاتنەلام و بە تکای زۆر داخوازیان لێکردم شەو لە ماڵی ئەوان بمێنمەوە. من ڕازی نەبووم بەڵام پێداگریی زۆری ئەوان مەجبووری کردم قەبووڵی بکەم. لەبەر ئەوەی ڕێ پێوانی ئەو ڕۆژەمان لە سابڵاغ بە دواوە بە وڵاغی کرێ بوو، و خاوەن وڵاغەکانیش گەڕابوونەوە بۆ ورمێ، زۆر ڕێک و پێک و جێگەی ڕەزامەندی بوون. بەیانی ڕۆژی ٢٥ ی عەقرەب [ئابان] لە بۆکان وەڕێ کەوتین و دوای شەش فرسەخ چووینە ناو سەقزەوە." (ل. ١٨٠ و ١٨١).

درێژەی سەفەری دڕەخشانی لە سەقزەوە بۆ سنە و لوڕستان بە دوای ئەو یادداشتانەدا دێت تا ئەوەی دەگاتە مەسەلەی لەسەر کار لابران و ١٨ مانگ زیندانی کرانی.

دوای ئەو مەئمورییەتەی، کاتێ چاوی بە ڕەزاشا دەکەوێت و ڕەزاشا دەبیسێتەوە کە دڕەخشانی کەسێکی ملهوڕە و دەتوانێت خەڵک بڕووتێنێتەوە، دەیکاتە "بازڕەسی مڵکەکانی خۆی" لە گێلان و مازندەران. ئەم فەسڵەی کتێبەکە گەلێک سەرنجڕاکێشە و دەریدەخات ڕەزاشا چۆن بە زۆرداری مڵک ومالی خەڵکی زەوت کردووە و بە ناوی خۆیەوە تاپۆی کردوون. دڕەخشانی دەڵێت ٧ دەفتەرخانەی ئەسنادی ڕەسمی لە مڵکەکانی ئەودا دامەزرابوون بۆ ئەوەی مڵک و ماڵی خەڵک بە خۆڕایی یان بە پووڵێکی کەم بە ناوی "ذات اقدس شاهانە" وە سەبت بکەن و هەموو "ئەملاکی خالیسەی دەوڵەت لە مازندەران و گورگانیش بە "ذات اقدس... فرۆشران." (لل. ٢٦٦ و ٢٦٧).

دواتر، دڕەخشانی کە لەو سەردەمەدا پلەی سەرهەنگی (کۆلۆنێلی) هەبووە، دەبێتە ئوستاندار و فەرماندەی هێزەکانی ئازەربایجانی ڕۆژئاوا. لەم بەشەدا دژایەتی و ڕق و کینی خۆی دەرحەق بە کورد بە تەواوەتی دەردەبڕێت. ئەو لە زمان ڕۆژنامەکانی تارانەوە چەندەهاجار کورد بە "غارەتگەر، یەغماگەر و وەحشی و ڕاهزەن" ناودەبات (لل. ٢٨٨ تا ٣٠٦) و دەڵێ سەرلەشکر ڕەزم ئارا ڕەئیسی ستادی ئەرتەش بە تیلگەراف پێی گوتم "تاوەکوو چەند بەش لە عەشایر [ی کورد] سەرکوت نەکەی و لە دادگای سەحرایی بە سزای خۆیان نەگەیێنی، سەرکەوتوو نابی[!]" (ل. ٣٠٠).

لاپەڕە ٣٠٧ تا ٣١٧ ی کتێبەکە هەندێک هەواڵ و تێلگەرافن سەبارەت بە کوردستان، بە تایبەت مەهاباد و پێشەوا قازی محەممەد. تێلگەرافەکان لە نێوان دڕەخشانی و ڕەزم ئارا دا ئاڵ وگۆڕ کراون. لەم بەشەدا دڕەخشانی لە هەندێک ڕووداو دەدوێت کە لێرەدا ئاماژە بە هەندێکیان دەکەم:

- سریع القلم فەرمانداری مەهاباد [پێش دامەزرانی کۆماری کوردستان] کەسێکی بێ کەڵک و هیچ لەدەست نەهاتوو بوو؛

- قاتڵانی سەرۆکی ئیدارەی ئاماری مەهاباد بە دزییەوە لە شاریدا دەگەڕان؛

- قەرەنی ئاغای مامەش نامەیەکی بۆ نووسیوم و تێیدا گوتوویەتی: " سەرتیپ هوشمەندی ئەفشار [فەرماندەی لەشکری کوردستان] هاتۆتە مەهاباد و داوای لە کوڕەکەم کردووە نامەیەک بۆ دەوڵەت بنووسێت و تێیدا بخوازێت مەهاباد [چیتر عاید بە لەشکری ئازەربایجان نەبێت و] بخرێتە سەر لە لەشکری کوردستان؛ هەروەها کاغەزێک [بەخەڵک] مۆر بکات و بڵێت قازی محەممەد خائین بە

دەوڵەتە، کوڕەکەشم گوتوویەتی یەکەمیان کاری دەوڵەتە نەک ئێمە و دووهەمیش ئێمە خەیانەتێکمان بە قازی محەممەدەوە نەبینیوە."؛

- نامەیەکم بۆ قازی محەممەد و باوەڕپێکراوان (معتمدین) ی شار نووسی و گوتم هاتنی فەرماندەی لەشکری ٤ [ی کوردستان] بۆ مەهاباد هەڵە بووە و دەوڵەت بە باشی ئاگاداری نیشتمان دۆستی و دەوڵەتخوایی خەڵکی مەهاباد هەیە؛

- خەڵکی مەهاباد تێلگەرافێکیان لە ڕێگەی سەدری قازی نوێنەری مەهاباد لە مەجلیسەوە بۆ سەرەک وەزیران و .... نارد و تێیدا شکاتیان لە سەرتیپ هۆشمەند ئەفشار کرد کە "هەزاران کەسی مەحو و بەدبەخت و حەبس کردووە و سەرەڕای ئەوانەش هاتۆتە مەهاباد و داخوازی ئەوە بووە مەهاباد ببێت بە بەشێک لە هێزەکانی غەرب [ئوستانی کوردستان]، ئێمەشی بەوە تاوانبار کردووە کە لایەنگری سەربەخۆیی کوردین. ئێمە دژ بەوەین بکەوینە سەر هێزەکانی ڕۆژئاوای ئێران [کوردستان] و گازندەشمان لەو فەرماندە خائینە هەیە. محەممەد قازی لە لایەن خەڵکی مەهابادەوە، فەرهادی، کەرباسیان و ئیمزای دیکە."

لە تیلگەرافی ڕۆژی ١٣٢٣/٦/٢٥ [١٩٤٤] ی درەخشانی بۆ ستادی ئەرتەشدا هاتووە: ڕووسەکان پاسگایەکیان لە بۆکان و یەکێشیان لە [گوندی] سەرا بەرەو سەقز دامەزراندووە (ل. ٣١٤).

لە تیلگەرافی ١٣٢٣/٧/٢ ی درەخشانی بۆ ستادی ئەرتەشیشدا هاتووە: "ئەو سیاسەتەی کە ١٠ کەستان داوە بە ئەمیر ئەسعەد[5] هەڵەیە.... هەروەها هەڵس وکەوتی خراپی سەرتیپ هوشمەند ئەفشار لەگەڵ سەرەک عەشیرەکان بۆتە هۆی ئەوەی مەهاباد بەجێ بهێڵن و بڕۆن..... ئێستا سەرەک هۆزەکانی هەرکی، مامەشی شنۆ و زەرزا لە شاری شنۆ کۆبوونەتەوە و دەیانەوێت بچن مەهاباد بگرن، وا من چووم بۆ مەهاباد." (هەمان لاپەڕە).

لە لاپەڕە ٣٣٩ بە دواوە تا ٥٥٦، باسی فەرماندەیی لەشکری ئازەربایجانە ڕاست پێش دامەزرانی کۆماری ئازەربایجان، تەسلیمی پادگانی تەورێز بە هێزەکانی فیرقەی دیموکرات، چوون بۆ تاران، گیران، دادگایی کران و لەسەر کار لابران.

بەشی کۆتایی کە بریتی بێت لە گیرانی درەخشانی لە لایەن ساواکەوە، هاوسەرەکەی و پێکهێنەرانی کتێبەکە نووسیویانە.

سەرجەم کتێبەکە بەشێکە لە پرۆژەی "تاریخ شفاهی ایران" کە لە زانستگەی هارواردی ئەمریکا بەڕێوە دەبرێت بەڵام لە تاران چاپ بووە و هەر ئەوەش شوێنێک بۆ گومان لێکران بە جێ دەهێڵێت. وەزارەتی ئیرشاد لە کاتی چاپ بوونی کتێبەکەدا (٢٠٠٦) بە دەست تاقمی ئەحمەدی نەژادەوە بوو و کتێبی سیاسی لەگوێن ئەم کتێبە بە بێ دەست تێوەردانی ئەوان نابێ توانیبێتی لە چاپ بێتە دەرێ.

---

[5]. عەلی ئاغای عەلیار